

9. Carver, C. S., Scheier, M. F. & Weintraub, J. K. Assessing coping strategies: A theoretically based approach // Journal of Personality and Social Psychology, 1989. — 56(2). — P. 267-283.
10. Carver, C. S. & Scheier, M. F. Effects of optimism on psychological and physical well-being: theoretical overview and empirical update. Special Issue: cognitive perspectives in health psychology. Cognitive Therapy & Research, 1992. — N. — 16. — P. 201-228.
11. Endler, N. S., & Parker, J. D. A. Multidimensional assessment of coping: A critical evaluation. Journal of Personality and Social Psychology, 1990. — N 58. — P.844-854.
12. McCrae R. R., Costa Jr., P. T. Personality, coping and coping effectiveness in an adult sample // Journal of Personality, 1986. — 54, P. 385-405.
13. McCrae R. R., John O. P. An introduction to the five-factor model and its applications // Journal of Personality, 1992. — N 60. — P. 175-215.
14. Parkes, K. R. Coping in stressful episodes: The role of individual differences, environmental factors and situational characteristics // Journal of Personality and Social Psychology, 1986. — 51. — P. 1277-1292.
15. Penley, J. A., Tomaka J. Associations among the big five, emotional responses, and coping with acute stress // Personality and Individual Differences, 2002, 32. — P. 1215-1228.
16. Watson D., Hubbard B. Adaptational style and dispositional structure: Coping in the context of the Five-Factor model // Journal of Personality, 1996. — N 64. — P. 737-774.

УДК 159.9

Опрошанська Л.В., психолог другої категорії кабінету професійно-психологічного добору Харківського прикордонного загону;

Рютін В.В., к. пед. н., старший викладач кафедри прикладної психології Національного університету цивільного захисту України

СУТНІСТЬ КОНФЛІКТУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ПРОЯВУ У ПІДРОЗДІЛАХ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

У статті проаналізовані підходи відносно визначення поняття конфлікту зарубіжними і вітчизняними науковцями. Виділені типи конфліктів. Описані деякі особливості конфліктних ситуацій військовослужбовців Державної прикордонної служби України з громадянами, які пересікають державний кордон.

Ключові слова: конфлікт, конфліктні ситуації, внутрішньоособистісний конфлікт, міжособистісний конфлікт, міжгруповий конфлікт, об'єкти професійного інтересу.

В статье проанализированы подходы относительно определения понятия конфликта зарубежными и отечественными научными работниками. Выделены типы конфликтов. Описаны некоторые особенности конфликтных ситуаций военнослужащих Государственной пограничной службы Украины с гражданами, которые пересекают государственную границу.

Ключевые слова: конфликт, конфликтные ситуации, внутриличностный конфликт, межличностный конфликт, межгрупповой конфликт, объекты профессионального интереса.

Постановка проблеми. З кожним роком військовослужбовці Державної прикордонної служби України все частіше зустрічаються із нестандартними, конфліктними ситуаціями, причинами яких є: відсутність стабільності у державі, зростання безробіття, низький життєвий рівень населення та інше. У пошуках кращого життя люди вдаються до вчинків, які погіршують кримінальну, епідеміологічну ситуацію, а також подають найгірші зразки соціальних явищ. За таких умов прикордонники опиняються під впливом багатьох небезпечних факторів, що можуть формувати негативні психічні стани особистості та впливати на якість виконання оперативно-службових завдань. Виникає необхідність дослідження психологічних особливостей поведінки прикордонників у міжособистісних конфліктних ситуаціях з громадянами, що перетинають державний кордон (легально або нелегально).

Порушення кордонів України громадянами нашої країни та інших держав супроводжується складним процесом спілкування, який ускладнюється багатьма протиріччями, а саме: між прагненням людини перейти кордон і чинним законодавством, яке дозволяє це зробити лише за певних умов; між обов'язками прикордонників дотримуватись вимог нормативних документів і спробами порушника вплинути на прикордонника (підкуп, шантаж, різноманітні погрози); між рівнем професійної та психологічної підготовки прикордонника і умовами несення служби, що постійно ускладнюються. У зв'язку з наведеними протиріччями виникає декілька проблем:

- проблема вирішення міжособистісних конфліктів між прикордонником, який виконує функціональні обов'язки, та особою, яка перетинає кордон;
- проблема вирішення міжособистісних конфліктів між самими прикордонниками щодо поведінки та вирішення ситуацій з порушниками кордону;
- проблема психологічної готовності прикордонника до дій в умовах конфліктної ситуації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематикою конфлікту у сфері Державної прикордонної служби України займається С.А. Чистяков, який досліджує виникнення конфліктів у курсантському колективі і особливу увагу звертає на агресивну поведінку, яка може бути поштовхом цьому [24].

С.В. Буранов вивчає міжособистісні конфлікти у військових колективах. Він вважає, що у військових колективах частіш за все виникають міжособистісні конфлікти, які виконують не лише деструктивні, а й конструктивні функції [5].

М.П. Вавринчук і І.Р. Корчевський, досліджуючи проблемні міжособистісні взаємодії особового складу силових структур, зазначають, що найбільша кількість випадків проблемної міжособистісної взаємодії серед військовослужбовців строкової служби виникає у процесі виконання наступних заходів внутрішнього порядку: розміщення військовослужбовців у казармі, банно-пральне обслуговування, вживання їжі, обслуговування техніки та виконання технічних робіт [6 с. 184].

Як бачимо, серед останніх наукових досліджень щодо проблеми у сфері міжособистісних конфліктів недостатня увага приділяється конфліктам прикордонників з об'єктами їх професійного інтересу.

Метою статті є здійснення теоретичного аналізу основних наукових підходів щодо визначення поняття конфлікту та конфліктної ситуації. Виділити типи конфлікту. На основі аналізу особливостей професійної діяльності прикордонників Державної прикордонної служби України визначити причини та особливості протікання конфліктних ситуацій прикордонників з об'єктами професійного інтересу.

Виклад основного матеріалу. Слово «конфлікт» походить від латинського *conflictus* – зіткнення і практично у незмінному вигляді входить в інші мови (*conflict* – англ., *konflikt* – нім., *conflit* – франц.) [7]. На сьогоднішній день існує безліч трактовок поняття конфлікту. У них конфлікт розглядається як: боротьба; зіткнення або протиріччя; певний процес.

Конфлікт як боротьбу трактують наступні науковці: Л. Козер під конфліктом розуміє боротьбу за цінності і домагання за певний статус, владу і ресурси, в якій метою є нейтралізація супротивника, завдання йому збитку або усунення [12]. У. Мак-Дугалл вважає, що конфлікти у суспільстві неминучі, бо людям притаманні соціальні інстинкти: страх, самоствердження та інше. Вони успадковуються, тому люди постійно конфліктують, вступаючи у протиборство [18]. А. Адлер у проявах конфлікту бачив спробу індивіда визволитись від відчуття неповноцінності і домінування одних над іншими [1]. Н.В. Гришина зміст поняття конфлікту пропонує розкривати через наступні значення:

1. Стан відкритої, часто затяжної боротьби, битва або війна.
2. Стан дисгармонії у відношеннях між людьми, ідеями чи інтересами, зіткнення протилежностей.
3. Психічна боротьба, що виникає як результат одночасного функціонування імпульсів, що взаємно виключають один одного.
4. Протистояння характеру чи сил у літературному або сценічному творі [7].

Багато психологів розглядають конфлікт як зіткнення або як протиріччя. Так, З. Фрейд вважав, що причини міжособистісних конфліктів необхідно шукати у несвідомому. На його думку, людина знаходиться у стані постійного внутрішнього і зовнішнього конфлікту як з оточуючими, так і зі світом у цілому. Конфлікт – первинна і постійна форма зіткнення протилежних принципів, потягів, амбівалентних прагнень, у яких виражається протиріччя людської природи [22]. Е. Берн розглядає конфлікт через теорію трансактного аналізу. Згідно з нею, структура особистості поєднує у собі три компоненти – стани: «дитина» (джерело спонтанних емоцій, прагнень і переживань), «батько» (прагнення до повчання), «дорослий» (раціональне і ситуативне ставлення до життя). У процесі взаємодії людей здійснюються трансакції. Якщо трансакції не пересікаються, спостерігаються безконфліктні стосунки. Якщо пересікаються, то процес спілкування порушується і тоді стає вірогідним конфлікт [4]. Результатом дослідження проблеми групової динаміки К. Левіном стала концепція динамічної системи поведінки. Конфлікт розгля-

дався як ситуація, у якій на індивіда одночасно діють протилежно спрямовані сили рівної величини. Він виділяє три типи конфліктних ситуацій:

1. Людина знаходиться між двома позитивними валентностями приблизно рівної величини;

2. Людина знаходиться між двома приблизно однаковими негативними валентностями;

3. Один із двох векторів поля іде від позитивної, а інший – від негативної валентності. У такому випадку конфлікт виникає лише тоді, коли і позитивні, і негативні валентності знаходяться у одному і тому ж місці [15].

Д. Майерс під конфліктом розуміє несумісність дій і мети, але разом з тим він вважає, що взаємовідносини, у яких відсутні конфлікти, приреченні на згасання. Конфлікти породжують відповідальність та рішучість. Будучи розпізнаними і зрозумілими, вони можуть стимулювати оновлення і покращення відносин між людьми. При відсутності конфліктів люди рідко усвідомлюють і вирішують свої проблеми [16].

С.Ю. Головін конфлікт трактує як зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок або поглядів опонентів чи суб'єктів взаємодії [20]. Б.Г. Мещеряков і В.П. Зінченко розглядають конфлікт як актуалізоване протиріччя, зіткнення протилежно спрямованих інтересів, цілей, позицій, думок, поглядів суб'єктів взаємодії чи опонентів і навіть зіткнення самих опонентів [19]. Ю.І. Хасан також стверджує, що конфлікт представляє собою актуалізоване протиріччя. Для вирішення протиріччя у процесі зіткнення дій необхідно втілитись у саму дію. Тільки через зіткнення дій, буквально або мислиме, протиріччя себе і проявляє [23]. А.Я. Анцупов і А.І. Шипілов стверджують, що конфлікт - це «найбільш деструктивний спосіб розвитку і завершення значимих протиріч, які виникають у процесі соціальної взаємодії, а також боротьба підструктур особистості» [3, С. 57].

Деякі науковці розглядають конфлікт як процес. Е. Еріксон вважає, що «кожна особистісна та соціальна криза (конфлікт) - своєрідний виклик, який приводить індивіда до особистісного росту та подолання життєвих перешкод» [26, С. 132]. Конфлікти відіграють важливу роль, але вони означають не загрозу катастрофи, а поворотний пункт, певне онтогенетичне джерело як сили, так і недостатньої адаптації. Коли конфлікт завершується позитивно, то особистість вбирає у себе новий позитивний компонент, що гарантує здоровий розвиток особистості у майбутньому. Якщо конфлікт залишається невирішеним, тоді він наносить шкоду особистості. К.О. Альбуханова-Славська стверджує, що «конфлікт можна розуміти як процес: у цьому випадку він являє собою ситуацію незнайденого виходу, розвитку дій на шляху пошуку засобів стабілізації стосунків» [2, С. 25]. У методичних рекомендаціях з профілактики виникнення конфліктів серед персоналу відділу прикордонної служби Державної прикордонної служби України також зазначається, що «конфлікт – це завжди процес, перехід від однієї ситуації до іншої, кожна з яких характеризується своїм ступенем напруженості між учасниками протиріччя» [17, С. 2].

Деякі автори пропонують розрізняти конфлікт від конфліктної ситуації. Є.П. Ільїн вважає, що конфліктна ситуація – це виникнення розбіжностей. Конфліктна ситуація буває при дискусії, спорі. Конфлікт – це взаємне негативне відношення, яке виникає при зіткненні бажань, думок [11]. Є.А.Уткін стверджує, що необхідною умовою переходу конфліктної ситуації у конфлікт є усвідомлення цієї ситуації хоча б одним із учасників [21]. У навчальному посібнику з конфліктології Російського гуманітарного інтернет-університету також зазначається, що поняття «конфліктна ситуація» не співпадає із поняттям «конфлікт», бо, характеризує лише передумову, складає підґрунтя для виникнення реального конфлікту [14].

У вітчизняній психології більшість визначень конфлікту має соціологічний характер, у яких конфлікт розглядається як різноманітні форми протистояння між індивідом і суспільством, що спрямовані на досягнення певних цілей. Так, Л.Г.Здравомислов розглядає конфлікт як «найважливішу сторону взаємодії людей у суспільстві, свого роду клітинку соціального буття. Це форма відносин між потенційними або актуальними суб'єктами соціальної дії, мотивація яких обумовлена протистоянням цінностей і норм, інтересів і потреб» [10, С. 19]. Ю.Г.Запрудський звертає увагу на соціальний конфлікт як «явний або прихований стан протистояння інтересів, що об'єктивно розходяться, цілей і тенденцій розвитку соціальних об'єктів, пряме і непряме зіткнення соціальних сил на ґрунті протидії існуючому громадському порядку, особлива форма історичного руху до нової соціальної єдності» [9, С. 28]. А.В. Дмитрієв пропонує під соціальним конфліктом розглядати такий вид протистояння, при якому сторони прагнуть захопити територію або ресурси, загрожують опозиційним індивідам або групам, їх власності або культурі таким чином, що боротьба набуває форми атаки чи оборони [8].

На сьогоднішній день все більшого розуміння знаходять ідеї про неминучість, а тому природність конфліктів та їх функціональну значимість. Доцільно акцентувати увагу на позитивному і негативному впливах конфлікту на особистість. Позитивний вплив конфлікту на особистість може проявлятися: у інтенсифікації самопізнання і соціального пізнання; ослабленні особистісної напруги; розвитку мотиваційно-споживчої сфери; складанні передумов для особистісного росту. Позитивний вплив конфлікту на групу проявляється у розвитку думок; підвищенні згуртованості та групової взаємодії; послабленні внутрішньої групової напруженості та інше.

Негативний вплив конфлікту на особистість може проявлятися: у підвищенні особистісної напруженості; зниженні самооцінки та ефективності діяльності; негативній дії на психічний стан учасників конфлікту, що може призвести до їх травмування; формує негативний образ іншого, що сприяє формуванню негативних установок по відношенню до опонентів. Негативна дія конфлікту на групу проявляється: у порушенні системи комунікації, стимулюванні процесу формування негативного соціально-психологічного клімату колективу; призводить до зниження групової згуртованості; погіршує якість сумісної діяльності колективу.

У процесі дослідження конфлікту слід звернути увагу на його типологію. Конфліктологи (А.Я. Анцупов, А.І. Шипілов., Н.В. Гришина., В.І. Курбатов,

Г.Ю. Любимова та інші) розрізняють чотири основних типи конфлікту: внутрішньоособистісний конфлікт, міжособистісний конфлікт, між групою та особистістю, міжгруповий конфлікт.

В.І. Курбатов дає наступне визначення типам конфлікту:

- внутрішньоособистісний конфлікт – це конфлікт, який розвивається у середині особистості. Особистість постійно формулює конфлікт, носієм якого вона і являється. Кожна людина постійно існує у конфліктній ситуації не тільки з оточуючим соціальним середовищем, але, перш за все, сама з собою. Він вважає, що для психічно здорової людини, яка виходить за рамки норми, внутрішня конфліктна ситуація являється не лише нормою, але й необхідна для розвитку і вдосконалення самої особистості;

- міжособистісний конфлікт - це відкрите зіткнення взаємодіючих суб'єктів на основі протиріч, що виникли, та виступає у вигляді протилежних цілей. Міжособистісний конфлікт проявляється у взаємодіях між людьми, які протистоять одне одному з прагненням відстояти свою думку, доказати іншій стороні її неправоту. Часто поведінка суб'єктів конфлікту викликає у них гострі негативні емоційні переживання, що загострюють взаємодію учасників і провокують їх на екстремальні вчинки. Саме зазначений тип конфлікту є для нас актуальним, тому що із даним видом конфлікту найчастіше зустрічаються прикордонники під час несення служби;

- між групою та особистістю виникає конфлікт у тому випадку, коли особистість займає позицію, яка відрізняється від позиції групи.

- міжгруповий конфлікт - це такий вид конфлікту, при якому конфліктують між собою не окремі особистості, а соціальні групи. Кожна людина є представником зразу декількох соціальних груп. Оскільки інтереси різноманітних груп, як правило, не співпадають і відношення між ними конфліктні, то будь-який індивід протягом всього життя є постійно втягнутим у різноманітні міжгрупові конфлікти. Міжгруповий конфлікт може виникати як поміж групами людей, так і між окремими представниками цих груп [13].

Проблематика міжгрупових конфліктів стосується переважної більшості соціальних, навчальних, професійних та інших груп. З огляду на предмет нашого дослідження, науковий інтерес викликають ті професійні групи, діяльність яких пов'язана з особливими умовами. До таких груп відносяться підрозділи Державної прикордонної служби України, особовий склад яких під час несення служби зустрічаються зі значною кількістю проблем, що пов'язано:

- з великим службовим навантаженням, ненормованістю службового часу, виконанням службових обов'язків, незалежно від часу доби та погодних умов;

- з різноманітними небезпечними ситуаціями, які проявляються у процесі протидії інтересам кримінальних структур чи окремих девіантних осіб;

- зі спілкуванням із великою кількістю людей, які можуть знаходитись у неадекватному стані (наркотичному чи алкогольному сп'янінні, мати психічні розлади чи просто поганий настрій) та іншим.

Перераховані проблеми негативно впливають на фізичний та психічний стан прикордонників. Особливу увагу звертає на себе проблема спілкування прикордонників із громадянами, що перетинають державний кордон. Часто таке спілкування носить деструктивний характер і призводить до виникнення протиріч. Причиною виникнення протиріч можуть бути:

- психологічні особливості індивіда, а саме: особливості темпераменту, низький рівень емоційної стійкості, підвищений чи знижений рівень домагань, наявність різноманітних акцентуацій характеру, поганий настрій;

- розбіжності у поглядах осіб, які перетинають кордон та військовослужбовців Державної прикордонної служби України на сам порядок перетинання кордону, адже не завжди людина розуміє, що її діяння можуть бути неправомірними та призводити до адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Часто дії прикордонників громадянами сприймаються як не правові, вони відмовляються виконувати вказівки військовослужбовців, можуть погрожувати їм та членам їх сім'ї, здійснювати психологічний тиск, різноманітними способами провокувати на протиправні поступки. Все це призводить до розвитку міжособистісних конфліктів між громадянами, які перетинають державний кордон та прикордонниками, що виконують функціональні обов'язки. Особливість таких конфліктів полягає у тому, що:

- прикордонники перебувають у певних рамках, які пов'язані з виконанням функціональних обов'язків і відстоюванням державних інтересів. Прикордонники у таких ситуаціях не можуть дати волю емоційним проявам, вони повинні діяти тактовно та толерантно, чітко і впевнено, повністю дотримуватись відомчих стандартів культури поведінки;

- суб'єктами конфлікту, що виник, можуть бути незнайомі люди, які мають певні індивідуальні особливості, чий поступки часто бувають непередбаченими.

- громадяни, які перетинають державний кордон, є представниками різних національностей та релігійних конфесій. Даний факт значно ускладнює процес адекватного вирішення протиріч, адже те, що є цілком нормальним для громадян однієї країни та релігійної течії, є зовсім неприпустимим для інших. Також часто виникають конфлікти прикордонників на професійній основі, з їх знайомими та родичами. Останні, користуючись своїм близьким родинним становищем до прикордонника, можуть провокувати його до протиправного діяння. За умов його відмови, даний конфлікт може мати наслідки щодо особистого (приватного) життя військовослужбовця і носити деструктивний характер;

- конфлікти прикордонників з об'єктами професійного інтересу можуть призвести до нанесення шкоди здоров'ю та життю прикордонника. Тоді перед ним постає дилема щодо застосування зброї. Такі ситуації являються не лише складними, а й можуть провокувати виникнення внутрішньоособистісних конфліктів у військовослужбовців і призводити до розвитку негативних психологічних станів;

- після виникнення конфліктних ситуацій у прикордонників немає можливості повноцінно відновити психологічний стан (зайнятись релаксацією чи звернутись до психолога за допомогою) із-за напруженого графіка несення служби.

Слід зазначити, що конфлікти виникають у прикордонників не тільки з об'єктами професійного інтересу, але і між собою. Однією із причин, яка може проковувати на це військовослужбовців Державної прикордонної служби України, являються різні погляди щодо вирішення ситуацій з порушниками державного кордону. Незважаючи на існування нормативних документів, у яких регламентовано, що потрібно робити під час виникнення нестандартних (конфліктних) ситуацій прикордонників з особами, які перетинають державний кордон, бувають випадки, які не зарегаментовані, і тому потребують від військовослужбовців прийняття швидкого рішення у критичних випадках. Рішення, яке прийме прикордонник при виникненні вищезазначених ситуацій з об'єктами професійного інтересу, буде залежити від ряду факторів, а саме: індивідуальних особливостей учасників конфлікту, їх службового становища, підпорядкованості та інше. Такі конфлікти можуть мати затяжний характер і негативно впливати як на суб'єктів конфлікту, так і на колектив у цілому. У таких ситуаціях актуалізується негативний досвід конфліктуючих сторін, ігнорується позитивне, можуть звучати образи та погрози.

За умов володіння прикордонниками зброї, під час виконання службових обов'язків, проблема вирішення конфліктів між прикордонниками стає ще більш значимою. Тому актуальним є питання щодо психологічної сумісності прикордонників, які разом несуть службу. Сумісність - це оптимальне поєднання якостей людей у процесі спілкування, яке сприяє успіху у виконанні спільної діяльності. Виділяють чотири типи сумісності: фізичну, психофізіологічну, соціально-психологічну і соціально-ідеологічну [25]. Для уникнення непорозумінь між прикордонниками, у процесі несення служби, психофізіологічна сумісність повинна враховуватись керівництвом та психологами у процесі формування підрозділів та нарядів.

Привертає до себе увагу і проблема психологічної готовності прикордонника діяти у конфліктних ситуаціях, які виникають під час несення служби з об'єктами професійного інтересу. Низька психологічна готовність щодо дії у конфліктних ситуаціях може бути пов'язана із емоційними, вольовими, пізнавальними і психомоторними компонентами особистості, а також із самою ситуацією. Велика варіативність можливих конфліктних ситуацій потребує не лише їх прогнозування, а й отримання прикордонниками певних поведінкових навиків. У одних випадках необхідно у чомусь поступитись, в інших, навпаки, проявити наполегливість.

Висновки.

1. Зроблений теоретичний аналіз щодо визначення поняття конфлікту свідчить про те, що конфлікт науковцями трактується як: боротьба, зіткнення або певний процес. Боротьба може бути із-за цінностей, статусу у відношеннях. Зіткнення може проходити між протилежними принципами, поглядами, діями, думками, інтересами.

Конфлікти не завжди розглядаються з негативної сторони. Багато авторів визначає позитивний вплив конфлікту на проблемну ситуацію.

Науковці розрізняють поняття конфлікт і конфліктна ситуація. Вважаючи, що не кожна конфліктна ситуація переростає у конфлікт, а тільки готує підґрунтя для виникнення конфлікту.

2. Психологи виділяють чотири типи конфлікту: внутрішньоособистісний, міжособистісний, між групою та особистістю, міжгруповий.

Внутрішньоособистісний конфлікт розвивається усередині особистості. Міжособистісний конфлікт виникає при зіткненні взаємодіючих суб'єктів на основі виниклих протиріч та виступає у вигляді протилежних цілей. Між групою та особистістю розвивається конфлікт, коли особистість займає позицію, яка відрізняється від позиції групи. Міжгруповий конфлікт - це зіткнення між певними групами.

3. Нами встановлені наступні причини виникнення конфліктів між прикордонниками та об'єктами професійного інтересу:

- психологічні особливості індивідів, що перетинають Державний кордон;
- розбіжності у поглядах між прикордонниками та громадянами, які перетинають кордон.

4. Особливість таких конфліктів полягає:

- у перебуванні прикордонників у рамках певних імперативних обмежень керівних документів;
- суб'єктами конфліктів є незнайомі люди, які сприймають прикордонників як потенційно опозиційних;
- у можливості нанесення шкоди здоров'ю та життю прикордонників;
- у прикордонників відсутній час для повноцінного відновлення свого позитивного психологічного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адлер А. Наука жить / Альфред Адлер. – К. : Наука, 1997. – 320 с.
2. Альбуханова–Славская К. А. О путях построения типологии личности / К. А. Албуханова-Славская // Психологический журнал. – 1983. –Т.2, №1. – С. 24–27.
3. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология : [учебник для вузов]. / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 591 с.
4. Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы / Э. Берн. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 480 с.
5. Буранов С. В. Психологические аспекты межличностных конфликтов в воинских коллективах / С.В. Буранов // Ориентир. – 2003. - №7. – С.47-51.
6. Вавринчук М. П. , Корчевський І. Р. Міжособистісна взаємодія особового складу військової частини як соціально-психологічна проблема / М. П. Вавринчук, І. П. Корчевський // Збірник наукових праць №31. Частина II – Хмельницький : Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2004. – 183 с.
7. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. 2-е изд. – СПб. : Питер, 2008. – 544 с.
8. Дмитриев А. В. Конфликтология / А. В. Дмитриев. – М. : Гардарики, 2000. – 534 с.

9. Запрудский Ю.Г. Социальный конфликт (политический анализ): Дис. Д-ра филос. Наук. – Ростов-на-Дону, 1992. – 239 с.
10. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта : Россия на путях преодоления кризиса : [пособия для студентов вузов]. – М. : Аспект Пресс, 1994. – 317 с.
11. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009 – 576 с.
12. Козер Л. Основы конфликтологии / Л. Козер. – СПб. : Светлячок, 1999. – 192 с.
13. Конфликтология / В. И. Курбатов. – Изд. 3-е, стер. – Ростов н/Д : Феникс, 2009. – 445 с.
14. Конфликтология : [учебное пособие]. Русский гуманитарный интернет-университет : www.i-u.ru.
15. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / К. Левин. – СПб. : Речь, 2000. – 298 с.
16. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб. : Питер, 2000 - 688 с.
17. Методичні рекомендації з профілактики виникнення конфліктів серед персоналу відділу прикордонної служби Державної прикордонної служби України. – АДПСУ, 2009. – 14 с.
18. Прикладная конфликтология : [хрестоматия / составитель проф. К. Сельченко]. Русский гуманитарный интернет-университет : <http://www.i-u.ru>.
19. Психологический словарь / [сост. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко]. – Мн. : Харвест, 2001. – 854 с.
20. Словарь психолога-практика / [сост. С. Ю. Головин] / – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн. : Харвест, 2005. – 976 с.
21. Уткин Э. А. Конфликтология. Теория и практика / Э. А. Уткин. – М. : Экмос, 1998. – 347 с.
22. Фрейд З. Психоаналитические этюды / З. Фрейд. – Мн. : ООО «Попури», 2003. – 608 с.
23. Хасан Б. И. Конструктивная психология конфликта / Б. И. Хасан. – СПб. : Питер, 2003. – 495 с.
24. Чистяков С. А. Вплив прояву індивідуальної агресії на конфлікти у курсантських колективах / С. А. Чистяков // Науковий вісник Державної прикордонної служби України – 2008. - №2. – С. 51–54.
25. Шейнов В. Л. Конфликты в нашей жизни / В. Л. Шейнов. – Минск : Амалфея. 1997. – 524 с.
26. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон. – 2-е изд. – М. : Флинта : МПСИ : Прогресс, 2006. – 352 с.